

Storåns dalgång

Kulturinventering

Härryda kommun
November 2005

GF
KONSULT AB

Inledning	1
Undersökning och syfte	1
Disposition	2
Undersökningsområdet	2
Beskrivning av kulturmiljön	2
Odlingslandskapet	2
Bebyggelsen	3
Byn Apelnäs	3
Smedstorp	4
Backa	5
Furuberg	5
Stockabäck	6
Värred	6
Kommunikationsleder	7
Verksamheter	8
Analys	9
Landskapsbild och landskapselement	9
Bebyggelse och byggnadstradition	9
Riktlinjer	10
Käll- och litteraturlista	12
Bilagor	
Karta 1	
Karta 2	

Inledning

Undersökning och syfte

Denna rapport är en kulturhistorisk inventering av Storåns dalgång i Björketorps socken i Härryda kommun. Undersökningsområdet utgörs av en avgränsad del av Storåns dalgång som löper söder om Rävlanda och vidare längs kommungränsen mot Marks kommun. Inventeringen avser att beskriva områdets kulturhistoriska värden för att säkerställa dessa för framtiden. Den kulturhistoriska värdepreciseringen är tänkt att ligga till grund för övergripande förslag för bevarandeåtgärder och riktlinjer inför kommande utformningar av områdesbestämmelser.

Undersökningsområdet är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården och är upptaget i bevarandeprogram på lokal såväl som regional nivå. Denna rapport gör anspråk på att ge en mer översiktlig beskrivning av områdets kulturhistoriska värden så att myndigheternas intentioner för bevarande kan fortleva i en eventuell förändringsprocess.

Arbetet har skett på uppdrag av Härryda kommun genom stadsarkitekt Christer Ferm och har utförts av bebyggelseantikvarie Maria Olovsson på GF Konsult AB. Värdefull muntlig information har erhållits av byggnadsantikvarie Lars Rydbom på Bohusläns museum, Harry Bogren och Åke Johanson från Björketorps sockens hembygdsförening och flera av dalgångens invånare och brukare.

Figur 1

Disposition

Rapporten inleds med en beskrivning av undersökningsområdet. Vidare följer en beskrivning av bebyggelse, verksamheter och miljöer som har betydelse för områdets kulturhistoriska värden. Beskrivningarna av dalgångens olika kulturhistoriska värden ligger som grund för den analys och värdeprecisering som följer på det beskrivande kapitlet. Rapporten avslutas med förslag till riktlinjer inför eventuella förändringar i området. Beskrivningen av de kulturhistoriska värdena kan också följas i kartillustrationen (Karta 2). Kartan visar på de kulturhistoriska värden som är generella för hela dalgången ex. öppet odlingslandskap men också specifika byar och byggnader som har särskild betydelse för dalgångens kulturmiljövärden. Områdets dokumenterade värden redovisas på en separat karta (Karta 1).

Undersökningsområdet

Undersökningsområdet utgörs av Storåns dalgång. Genom landskapet rinner Storån söder ut och når slutligen sjön Lygnern. Ån har ett tydligt meandrande lopp, som starkt påverkar landskapets karaktär.

Storåns dalgång med omgivande bebyggelse och uppodlad mark bildar ett mycket karaktäristiskt landskap. Områdets topografiska förhållanden har varit utgångspunkten för människans bruk av marken som under en lång tidsperiod mejslat fram den aktuella landskapsbilden. Dalgången utgör en kontrast till Härryda kommuns övriga odlingsmark som mestadels består av moräner på bergsplatåer. Storån har en gång varit havsfjord med avsättning av glacial finsediment. Ån har en mängd biflöden som ansluter sig med småraviner. De branta ravinerna är erosionsbenägna och har används framförallt för bete, medan dalgångens mäktiga finsediment i övrigt utgör en gynnsam grund för odling. Mellan den flacka odlingsmarken och den mer kuperade skogsmarken ligger gårdarna i ett radliknande mönster. Dalgången är kantad av skogsbevuxen bergsterräng som ramar in bebyggelsen och åkermarken.

Dalgången är en utpräglad jordbruksbygd och utgör Härryda kommuns enda kvarvarande sammanhängande jordbruksområde. Enligt Lantbruksnämndens utlåtande 1977 finns ”bestående åkermark” endast i Storåns dalgång.

Beskrivning av kulturmiljön

Följande kapitel beskriver områdets odlingslandskap, bebyggelse och kommunikationsleder som utgör de viktiga beståndsdelar för områdets kulturhistoriska värde och som ger dalgången dess speciella karaktär.

Odlingslandskapet

Det öppna jordbrukslandskapet i dalgången utgör en viktig del av områdets kulturhistoriska värde. Landskapet är genomgripande präglad av agrar bebyggelse och uppodlad mark. Dalgången har genom topografiska förutsättningar ett väl avgränsat landskapsrum där odlingsförhållandena är speciella, vilket också avspeglar sig i ett liknande bebyggelse- och odlingsmönster i hela dalgången.

Dalgångens flacka partier mellan de bergiga skogspartierna och Storåns ravinlandskap är uppodlade eller utgörs av betesmark. De bördiga ravinerna nyttjades förr till slätter men har sedan till största delen övergått till betesmark. Det finns gott om djurstigar som bildat terrasser i ravinerna. I takt med minskad djurhållning i jordbruket har dock flera av ravinerna lämnats till igenväxning med lövskog.

Den långa kontinuiteten av jordbruk i området speglas i det traditionella byggnadsskicket, bevarade fågator, odlingsrösen och stengärdesgårdar. Större delen av dalgångens odlingsmark är i bruk. Bete av får, kor och hästar förekommer i hela dalgången, vilket bidrar till att äldre betesmark i anslutning till gårdarna hålls öppen.

Ett fåtal aktörer brukar idag jorden i området. Ändå präglas landskapsbilden av småskaligt jordbruk. Strukturen från den relativt småskaliga jordbruksverksamheten som tidigare var vanlig finns fortfarande kvar. Staket, stengärdesgårdar följer än idag fastighets- och odlingsgränser och inte de aktuella brukarenheterna.

Skogsbruket har också haft stor betydelse för bygden. Byarnas växande befolkningsantal under 1800-talet bidrog till att alternativa försörjningsmönster uppstod. Skogen bidrog till småskalig tillverkningsverksamhet som produktion av åror, sillådor, silltunnor och lock.

Bebyggelsen

Gårdarnas nuvarande placering i landskapet är ett resultat av den utflyttning och förändring av byarna som genomfördes vid laga skifte på 1800-talets mitt. Nuvarande bebyggelse i dalgången består främst av äldre gårdsbebyggelse uppförd vid slutet på 1800-talet eller kring sekelskiftet. Många av mangårdarna är i gott skick och de flesta är bebodda året runt. I flertalet av gårdarna bedrivs inte längre jordbruk, vilket medfört att ekonomiska byggnader på vissa håll har förfallit, vid tiden före laga skifte låg dalgångens bebyggelse mer samlad i mindre klungbyar. Efter att gårdarna har skiftats ut har dess placering mer anpassat sig till de topografiska förhållandena, vilket har bidragit till möjligheten att maximalt utnyttja den odlingsbara jorden. Gårdarna är i flera fall fortfarande samlade i byar men ligger oftast utspridda i en rad längs huvudvägen. Det kuperade landskapet har också bidragit till att välgjorda terrasseringsanlagts. Dessa är vanligast i anslutning till gårdsbebyggelse där höjdskillnaderna är mer dramatiska. På så sätt uppstår plana ytor för trädgårdsodling och erodering av jorden stoppas. Enstaka moderna villor har tillkommit utanför byarna men i huvudsak består dalgångens bebyggelse av traditionell jordbruksbebyggelse.

Stora delar av Härrydas socknar brukades främst av självägande bönder, så kallade skattegårdar. I Storåns dalgång har två av byarna utgjort större brukningsenheter. Byn Apelnäs var från början och så sent som under 1600-talet, ett säteri. Ett säteri var före 1800-talets början beteckning på en stor gård där ägaren genom sin adelstitel erhöll skattefrihet. Krav fanns på att byggnaderna skulle vara ståndsmässiga och säteriet kunde utgöra huvudgården för flera gårdsenheter. Apelnäs säteri har senare delats upp till tre gårdar som nu ligger samlade längs landsvägen på Storåns östra sida. Gården Smedstorp lydde då också under Apelnäs men fick senare egna säterirättigheter. Även Backa var tidigare en så kallad frälsegård, ägd av en adelsman vilket medförde skattelättnader. Gården delades sedan upp i fyra gårdar.

Byn Apelnäs

Apelnäs mest framträdande byggnad är mangårdsbyggnaden på den södra gården. En vit träbyggnad av salsbyggnadstyp ligger invid vägen, där den uppfördes 1871. Byggnaden är i mycket välbevarad, rikt smyckad med snickeridetaljer och spröjsade fönster. Granngårdens mangårdsbyggnad är uppförd 1908 med nationalromantiska stilideal. Den rödmålade fasaden är rikligt utsmyckad med snickerier, spröjsad veranda och med fasaden täckt av spånpanel. På gården finns också smedja och bagarstuga bevarade, uppförda någon gång under 1800-talets senare hälft. Apelnäs tre välbevarade gårdar ligger samlade på båda sidor om huvudvägen. Eftersom marken som byn är anlagd på är kuperad har de flesta byggnaderna försetts med kraftiga naturstensgrunder. I byn finns också stenmurar och anlagda stenterrasser som ramar in trädgårdar och beteshagar.

(Figur 2,3) Det vita huset är en välbevarad mangårdsbyggnad i byn Apelnäs, uppförd 1871. Bilden till höger föreställer smedjan på granngården Apelnäs 1:5, uppförd under 1800-talets senare hälft.

Smedstorp

Smedstorp är undersökningsområdets största gård. Gården består av två hela mantal och brukas fortfarande som en enhet. Mangården är placerad enligt ett s.k. herrgårdsmonster med en huvudbyggnad flankerad av två flyglar. Huvudbyggnaden och den ena flygeln har brunnit ner och ersatts med moderna byggnader i tegel. Gården har ett stort antal ekonomibygnader, bland annat en stor ladugård uppförd med sockelväning av natursten med delvis putsad fasad. Vid Esbäcken söder om gården finns lämningar kvar efter en överfallsdamm. Fördämningen dämde vatten som sedan leddes vidare in under Smedstorp ladugård där kvarnen en gång fanns. En mangårdsbyggnad från en gammal gårdsfastighet har flyttats till Smedstorp och har därefter nyttjats som arbetarbostad åt gårdens anställda. Gården har också en före detta stallbyggnad, uppförd i natursten.

Många av gårdens byggnader har förändrats över tid, samtidigt speglar de gedigna ekonomibygnaderna Smedstorphuset betydelse som områdets största brukningsenhet. Gårdens omgivningar av ädellövskog och välhävda beteshagar bidrar till intrycket av en betydande brukningsenhet.

(Figur 4,5) Bilden till vänster föreställer stallbyggnaden på gården Smedstorp. Byggnaden är helt uppförd i natursten. Till höger skymtar den kraftiga muren som dämt vatten till Smedstorps kvarn.

Backa

Vid tiden för laga skifte, var byn Backa uppdelad i fyra gårdar, som låg placerade i klunga på sluttningen. Vid skiftet flyttades två av gårdarna ut så att bebyggelsen kom att ligga mer sida vid sida. Flera byggnader i Backa är bland de äldre i hela dalgången. Mangårdsbyggnaden på Backa 1:4 är en välbevarad långloftsstuga från 1760-talet. På Backa 1:5 finns en tvåvånings parstuga uppförd 1858. I anslutning till gårdarna finns en inhägnad fägata bevarad. Sedan en tid driver Franciskanerorden verksamhet på gården Backa 1:4. Till byn hör två välhävda torpmiljöer som ligger väster om gårdarna. En brant väg leder upp över skogen och vidare till torpen.

(Figur 6) Gårdarna i byn Backa ligger som de flesta byarna i dalgången sedan laga skifte i rad på sluttningen längs vägen.

Furuberg

Furuberg är i dag en relativt välbevarad by med strukturer och byggnader från tiden efter laga skifte. Furubergs tre skattegårdar formade fram till 1800-talets mitt en radby längs bergskanten. Fortfarande ligger två av gårdarna invid berget. Dessa två gårdar drivs idag som en enhet. Mangårdarna är uppförda i slutet av 1800-talet i så kallad salsbyggnadstyp. Båda mangårdarna, ladugårdarna och uthusen är välbevarade och ger denna del av byn ett ståtligt intryck.

(Figur 7) Bilden föreställer två av byn Funubergs gårdar, två välbevarade mangårdar av salsbyggnadstyp. De båda gårdarna utgör idag samma bruksenhet.

Stockabäck

I norra delen av Stockabäck finns idag byggnaderna kvar efter små- och folkskolan som båda var i bruk fram till 1941. I den senast uppförda skolbyggnaden drivs idag ett café och i intilliggande skolbyggnad bedrivs rumsuthyrning. Nere vid ån finns Apelnäs kraftstation som en modern påminnelse om de många föregångarna man ser spår av än i dag. Norr om kraftstationen finns kraftiga fundament och rännor av natursten som utgör tydliga tecken på kraftutvinning i många generationer. En äldre kvarnbyggnad ligger invid broförbindelsen i närheten. Vägen som leder över bron passerar den gamla mjölnarbostaden.

(Figur 8,9) Bilderna föreställer de båda f.d skolbyggnaderna i Stockabäck. I byggnaden till vänster drivs idag ett café en rörelse som nu utökats till rumsuthyrningsverksamhet i byggnaden på bilden till höger.

Värred

Byn Värred ligger på en högt belägen finjordsterrass söder om Storån, mitt emot Rävlanda. Byns gårdar ligger i ett liknande mönster som resten av Storåns dalgång. Den branta terrängen har däremot bidragit till att samlade bybildningar ej uppstått. Värred har flertalet kulturhistoriskt intressanta byggnader. Mangården på Värred 2:17 är en välbevarad byggnad med snickeridetaljer och spröjsade fönster och veranda. Byggnaden är

uppförd 1880 och gårdens lillstuga har fungerat som affär. Grangården Värred 3:6 har ett bostadshus uppfört vid 1700-talet senare del eller vid tidigt 1800-tal. Värreds byggnader är på många håll anlagda i branta slutningar. Terrasseringar såväl gamla som nya är därför vanliga. Värreds branta landskap skapar goda förutsättningar för vackra utblickar över dalgången och över delar av Rävlanda.

Kring sekelskiftet var det modernt för burget folk från storstäderna att anlägga sommarvillor. Främst gällde detta de kustnära områdena men det var även vanligt kring t.ex. Hindås, Pixbo och Långnäs. Detta byggnadsskick finns det även spår av i dalgången. ”Värredal” uppfördes som sommarnöje och bär typiska stildrag från den byggnadsepooken. Gården 1:5 i Apelnäs är till det yttre inspirerad av de nationalromantiska dragen som var vanlig för ”sommarnöjen” även om Apelnäs till skillnad från ”Värredal” alltid varit en jordbruksfastighet.

(Figur 10, 11) Två av dalgångens byggnader som är inspirerade av sekelskiftets nationalromantiska villaideal, Värredal och Apelnäs 1:5.

Kommunikationsleder

Vägarna i Storåns dalgång är upptagna i Vägverkets vägminnesvårdsprogram. Länsvägen 528 är huvudled i dalgångens östra sida. Huvudvägen i dalgångens västra sida är en grusväg som på liknande sätt binder samman byarna och de utspridda gårdarna.

(Figur 12,13) Bilden förställer grusvägen i dalgångens västra del. Här leder den från Rävlanda vidare upp mot gården Smedstorp.

Landsvägar, fägator och broar bildar ett system som är en viktig del i kulturlandskapet. Äldre vägar och nya utgör ett tydligt mönster om hur de boende har nyttjat och brukat området. Storåns dalgång har minst fyra kända broförbindelser. Förutom bilbron söder om Rävlanda finns fortfarande en farbar bro vid Apelnäs. Det finns en passage i höjd med Villingsgårde och Bosgårdens kraftstation (Marks kommun). Även vid Värred finns en genväg, över bron ”Stocken”.

(Figur 14)
Resterna av en fägata öster om Nedregården i Värred.

Verksamheter

1921 uppfördes snickeriet ”Karlsbo” efter ägaren och snickaren Karl Edvin Gustavsson. Byggnaden ligger kvar vid vägen mellan Apelnäs och Stockabäck. Snickeriet placerades strategiskt i anslutning till Storån då snickeriets maskiner ursprungligen drevs med turbin kraft från ån. Huset är nu inrett som bostadshus.

(Figur 15) Snickeribygnaden står fortfarande kvar på sin strategiska plats mellan landsvägen och Storån som var snickeriets kraftkälla. En turbin drev maskinerna med hjälp av remdrift.

Analys

Områdets kulturhistoriska värden kan beskrivas som en *kulturhistorisk struktur* bestående av bebyggelsens placering i landskapet i förhållande till vägar och öppen odlingsmark. Vägarna skiljer finjordsdalgångens åkrar och betespräglade raviner från dalsidornas stenigare småskaligare f.d. åkrar som nu ofta är betesmark. Här finner man också stengärdesgårdar, terrasser, fägator äldre vägar och bebyggelse. För att bevara dalgångens kulturhistoriska värden är det viktigt att ny- och tillbyggnader ansluter till denna struktur.

Landskapsbild och landskapselement

Den totala dominansen som jordbruket utgör i området är centralt för det kulturhistoriska värdet. Landskapet bär tydliga spår av jordbruksdrift och en synlig kontinuitet tillbaka till tiden för laga skifte vid 1800-talets mitt.

I dagsläget brukas dalgångens jordbruksmark av ett fåtal aktörer som arrenderar stora arealer. Fortfarande finns dock markerade fastighetsgränser bevarade i landskapet. Stengärdesgårdar och staket markerar åkrar och gårdsenheter vilket bidrar till förståelsen för det småskaliga jordbruk som varit så vanligt. Mindre vägar och gamla fägator bildar också ett viktigt inslag i det system som tydliggör brukandet av det traditionella odlingslandskapet.

(Figur 16) Gedigna naturstensgrunder är vanliga i hela dalgången. Karaktäristiskt för området är de omfattande terrasseringar kring trädgårdarna, syns vänster i bild.

Bebyggelse och byggnadstradition

Bebyggelsen i dalgången består nästan uteslutande av jordbruksbebyggelse. Ett fåtal villor har tillkommit främst som generationsboende inom gårdsfastigheter. De flesta mangårdsbyggnaderna är uppförda på gedigna stengrunder, detta gäller även för många av ekonomibygnaderna. Fasadmaterialet är företrädesvis stående träpaneler och sadel-

taken täckta med rött lertegel. Flera mangårdar har försetts med tilläggsisolering och panoramafönster. Ladugårdarna ligger fritt i förhållande till mangårdarna och är ofta uppförda i vinkel. Ett fåtal gårdar har ekonomibyggnaderna uppförda på andra sidan vägen. Flera av mangårdarna är till sitt yttre välbevarade med snickeridetaljer, fönster och fasader bevarade.

För att bevara de kulturhistoriska värdena som bl. a bildas av den befintliga bebyggelsen är traditionellt färgval, fasadmateriell av trä och fönster i traditionellt utförande viktiga vid renovering. De enkla sadeltaken, ibland brutna, är ett viktigt inslag. Moderna takutformningar och taktäckningsmaterial bidrar till en splittring av den sköra helhetsbilden som i dag fortfarande existerar.

Dalgångens alla mindre broförbindelser som nästan kan betecknas som genvägar är viktiga för möjligheten att avläsa dalgångens äldre levnadsmönster. När dalgången förr var relativt tätbefolkad var troligen trafiken inom dalgången betydligt mer frekvent. De lokala vägarna och broarna utgör därför en viktig del i områdets kulturhistoriska struktur.

(Figur 17) Äldre ägo- och brukargränser finns kvar i landskapet även om odlingsmarken i dag brukas av ett fåtal aktörer.

Riktlinjer

Här följer ett antal råd inför nybyggnation i området. Råden gäller för utbyggnadsprojekt och mindre förtätningsprojekt. En mer omfattande nybebyggelse i området skulle utgöra stora påfrestningar på dalgångens kulturhistoriska värde.

Det öppna odlingslandskapet är förutsättningen för möjligheten att uppleva dalgångens kulturmiljö. De siktlinjer och utblickar som möjliggörs av dalgångens dramatiska höjdskillnader är viktiga att bevara. Det har nyligen skett relativt stora förändringar i antalet brukningsenheter vid jordbruket i dalgången. Vid framtidens sammanslagningar av brukningsenheter bör äldre fastighets- och odlingsgränser bevaras.

Eftersom också vägarna fyller en viktig funktion för förståelsen av helheten är det viktigt att eventuella ombyggnader av vägarna sker med stor hänsyn till bebyggelsen och kulturlandskapet.

Sammanfattande slutsatser:

- Eventuell ny bebyggelse bör anläggas varsamt i landskapet och dess placering anpassas till befintlig bebyggelsestruktur. Modern plansprängning och omfattande utfyllnadsprojekt förvanskar områdets kulturhistoriska värde.
- Ny bebyggelse bör anläggas intill befintliga huvudvägar och företrädesvis i anslutning till de byar som finns.
- Befintliga stengärdesgårdar, terrasseringar och fägator bör bevaras och i största möjliga utsträckning vårdas och hållas synliga.
- Nya vägar eller ny bebyggelse bör inte anläggas på plan och öppen odlingsmark eller i raviner.
- Ny- och tillbyggnader bör följa traditionell jordbruksbebyggelse vad gäller byggnadsvolym, fasadmaterial och färgval. Material som genom sitt utseende eller karaktär känns främmande i den kulturhistoriska miljön skall undvikas. Byggnader bör inte uppföras i storlek eller höjd som känns främmande för området.
- Nya byggnader bör i övrigt följa ett modernt formspråk så att det framgår att de utgör ett sentida tillskott till bebyggelsemiljön.

(Figur 18) Nytt bostadsbus vid Dalagården där befintliga topografiska förhållanden har tillvaratagits.

Käll- och litteraturlista

Göteborgsregionens kommunalförbund. 1981: Göteborgsregionen. Kulturhistorisk beskrivning 1981. Mars 1981.

Kulturminnesvårdsprogram för Härryda kommun
Utställningshandling 1992. Härryda kommun och Bohusläns museum

Länsstyrelsen O-län. 1995: Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Rapport 1995:21.

Länsstyrelsen O-län. 1997: Värdebeskrivningar avseende områden i Göteborgs och Bohus län med kulturmiljövärden av riksintresse för enligt 2 kap 6§ NRL (3 kap 6 § miljöbalken). 1997-08-18.

Odlingslandskap i Härryda kommun, kulturhistorisk rapport 8
Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1982

Vägar i Bohuslän, rapport nr 6
Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1981

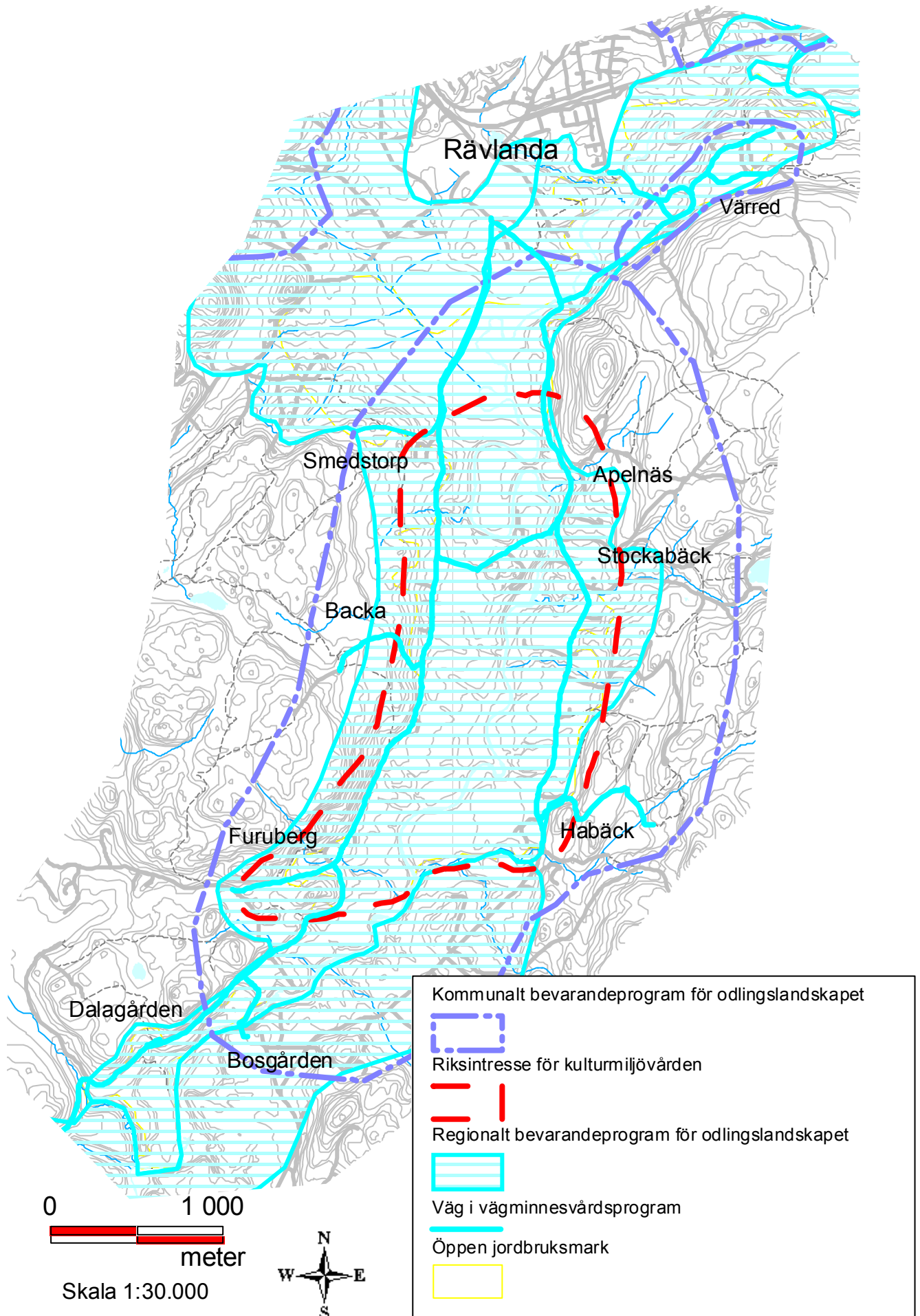
Vägminnesvårdsprogram, Vägverket 1991 i samarbete med Länsstyrelsen, Göteborgs museer och Bohusläns museum.

Björketorps socken, Rävlanda – Hällingsjö – Hindås, Björketorps hembygdsförening, 1997

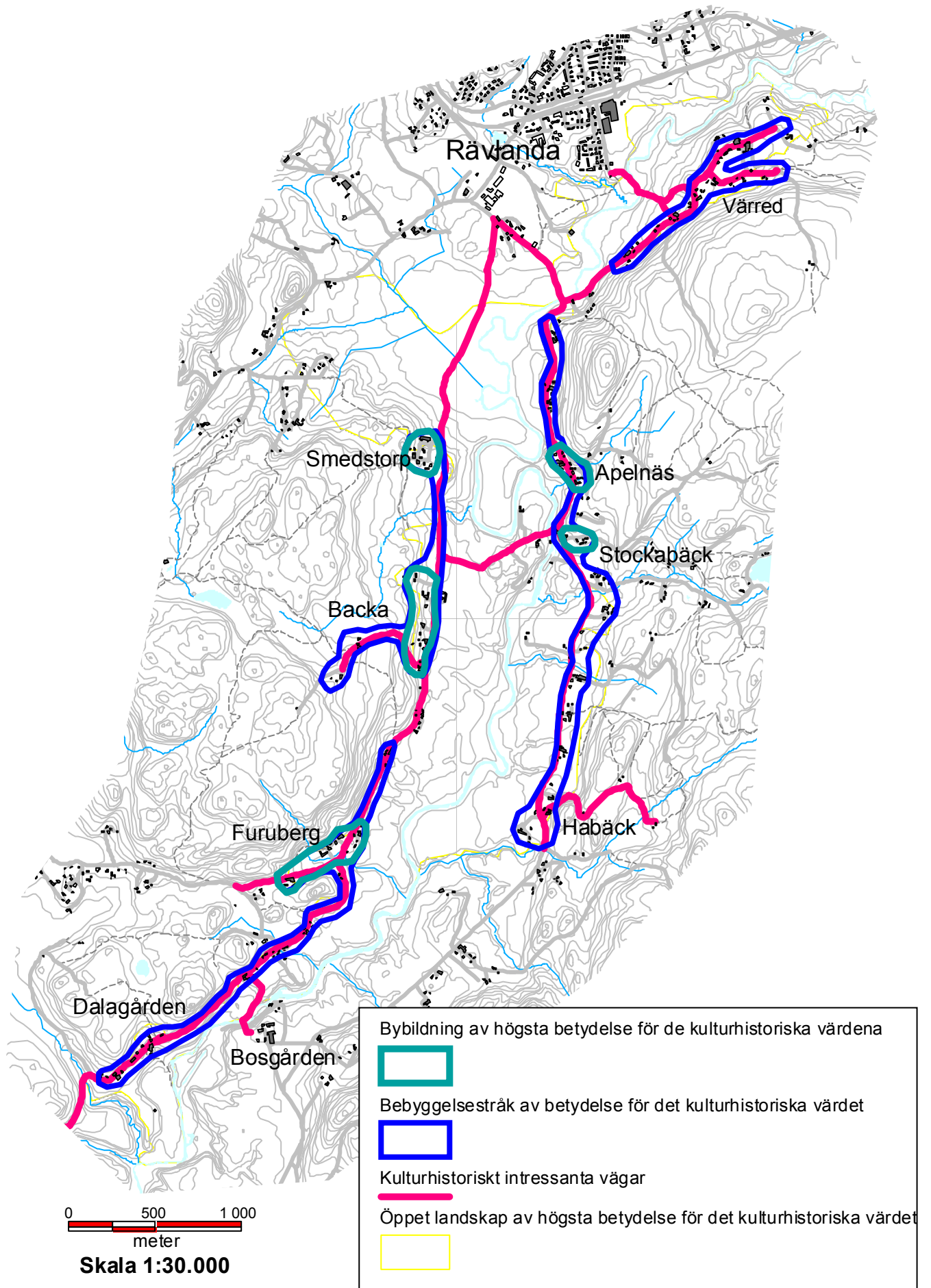
Johanson, Åke: Boken om Stommen och Heden, 2004

”Gammelgården”, Medlemsblad för Björketorps sockens hembygdsförening årgång 2002-2005

Andersson, Ester och Engström, Karl: Torpinventering i Björketorps socken. ”Så bodde å levde då förr i tå” Bohusläns hembygdsförb., Uddevalla, 1984

Karta 1. Dokumenterade värden

Karta 2. Bedömning av kulturvärden